

บทที่ 3

การผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสาน

ปัจจุบันการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานของไทยได้เปลี่ยนแปลงเป้าหมายการผลิตจากการผลิตเพื่อใช้สอยในครัวเรือน แลกเปลี่ยน มาเป็นการผลิตเพื่อจำหน่าย ในบางท้องถิ่นผลิตเครื่องจักสานเป็นอาชีพหลัก บางแห่งผลิตเป็นอาชีพรอง เมื่อว่างจากการทำนา ทำไร่ ลักษณะการผลิต รูปแบบ สีสรร และประโยชน์ใช้สอยได้เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของตลาด ตลาดเครื่องจักสานแบ่งกว้าง ๆ ได้ 2 ตลาด คือ ตลาดภายในและต่างประเทศ

ตลาดภายในประเทศ

ลักษณะความต้องการ เครื่องจักสานของตลาดภายในประเทศ ต้องพิจารณาจากประเภทของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานและจากผู้ซื้อ สำหรับเครื่องจักสานในประเทศมีหลายประเภท แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะเครื่องจักสานไม้ไผ่หวาย และผู้อยู่ภายในประเทศได้แก่ ผู้ซื้อที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ ดังนั้นจึงแบ่งตลาดภายในประเทศเป็น 4 ประเภท ได้แก่

1. ตลาดที่ผู้ซื้อ ซื้อไปเพื่อใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน ลักษณะการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานจำหน่ายให้กลุ่มนี้ จะต้องคำนึงถึง ราคาที่ย่อมเยา คุณภาพพอใช้ได้ มีความทนทาน ประเภทผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานที่ควรผลิตและจำหน่ายแก่ผู้ซื้อกลุ่มนี้ ได้แก่ ตะกร้าไม้ไผ่ ตะกร้าหวาย กระติบข้าวเหนียว ฝาชีครอบอาหาร กอบ หมวก ฯลฯ เป็นต้น
2. ตลาดที่ผู้ซื้อ ซื้อไปเพื่อประกอบธุรกิจ ลักษณะการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานจำหน่ายให้กลุ่มนี้จะต้องคำนึงถึง ประโยชน์ใช้สอย มีความทนทาน ประเภทผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานที่ควรจำหน่ายแก่ผู้ซื้อกลุ่มนี้ ได้แก่ กระบุง กระจาด เข่ง ลอบ ไซ ฯลฯ เป็นต้น
3. ตลาดที่ผู้ซื้อ ซื้อไปเพื่อใช้ในการตกแต่งบ้านเรือน ลักษณะการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานจำหน่ายให้กลุ่มนี้จะต้องคำนึงถึง รูปแบบที่ทันสมัย สวยงาม มีคุณค่าใช้สอย ผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานที่ควรจำหน่ายให้กลุ่มนี้ ได้แก่ หมวก ฝาชี กระบุง กระจาด ไซ ฯลฯ เป็นต้น

4. ตลาดนักท่องเที่ยว กลุ่มผู้ซื้อชาวต่างประเทศ การผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานจากนายช่างที่ท่องเที่ยวจะคงดำเนินถึง รูปแบบที่ทันสมัย มีขนาดต่าง ๆ กัน สามารถซ้อนกันได้ เพื่อประหยัดเนื้อที่ และควรมีน้ำหนักเบาเพื่อสะดวกในการนำติดตัวกลับประเทศหรือส่งกลับทางเครื่องบิน ทางเรือ ซึ่งสามารถลดค่าขนส่งได้มาก จะทำให้สินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานมีราคาถูกลง เมื่อผู้ซื้อสนใจสั่งซื้อสินค้าและซื้อสินค้าประเภทนี้มากขึ้น

ตลาดต่างประเทศ

ตลาดต่างประเทศที่ส่งสินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานไปจำหน่ายที่สำคัญ ได้แก่ ประเทศสหรัฐอเมริกาและตลาดรวมยุโรป ทั้งนี้จึงต้องพิจารณาถึงลักษณะความต้องการของตลาดต่างประเทศเพื่อที่จะได้ผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดเหล่านั้น

ลักษณะความต้องการ เครื่องจักสานของตลาดต่างประเทศจะคงพิจารณาถึง ราคา รูปแบบ คุณภาพ กำหนดเวลาส่งมอบและปริมาณ และจะผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานของไทยที่ส่งไปจำหน่ายตลาดต่างประเทศจะคงแข่งขันกับประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน ญี่ปุ่น เป็นต้น ดังนั้นการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานไปจำหน่ายตลาดต่างประเทศจึงต้องพิจารณาถึง

1. ราคา สินค้าหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสานส่วนมากมีราคาไม่แพงเมื่อเปรียบเทียบกับระยะเวลาการผลิต ตลาดต่างประเทศต้องการสินค้าที่มีราคาเหมาะสมกับคุณภาพ ถ้าคุณภาพดีมีราคาแพงก็ขอ ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีนและประเทศญี่ปุ่น เป็นประเทศคู่แข่งที่สำคัญเพราะผลิตสินค้าหัตถกรรมที่มีคุณภาพดีราคาถูก และสามารถผลิตได้เป็นจำนวนมาก ดังนั้นถ้าจะแข่งขันกับประเทศทั้งสองจะต้องพยายามลดต้นทุนการผลิตเพื่อให้สินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานมีราคาถูก สามารถที่จะแข่งขันประเทศทั้งสองดังกล่าวได้

2. รูปแบบ การผลิตสินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานจำหน่ายตลาดต่างประเทศจะคงดำเนินถึง รูปแบบแปลก ๆ ใหม่ ๆ และตามแบบที่ตลาดต้องการ ส่วนใหญ่มีความต้องการงานประโยชน์ใช้สอย และรูปแบบที่มีขนาดต่าง ๆ กัน สามารถนำมาซ้อนกันได้เพื่อประหยัดพื้นที่และลดค่าขนส่ง ดังนั้นการผลิตควรใช้รูปแบบลักษณะของไทยเป็นหลัก แล้วนำมาดัดแปลงให้เหมาะสมกับความต้องการของตลาด เช่น ถาด ตะกร้า กระเป๋า ส่วนใหญ่ชาวต่างประเทศจะรักใช้สมุนไพร เป็นแก่น ฉะนั้นการผลิตควรแก้ไขไม่ให้กลิ่นฉุนมากเกินไป และดัดแปลงให้เหมาะสมกับประโยชน์ใช้สอย

3. คุณภาพ สำหรับสินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานนั้นเป็นการยากลำบากที่จะกำหนดมาตรฐานของสินค้า เพราะไม่สามารถบอกได้ว่าคงมีลักษณะหรือขนาดอย่างไรจึงจะได้มาตรฐาน ถึงแม้จะกำหนดเอาไว้ว่ามีความกว้าง ความสูง เท่าใดก็ตามลักษณะการผลิตก็ยังแตกต่างกัน เช่น มีรูปร่างเบี้ยว ฝีมือนุ่มละเอียดเรียบร้อย ซากความปราณีตและความสวย เนื่องจากผลิตด้วยมือไม่ใช่ผลิตด้วยเครื่องจักรที่จะทำให้มีลักษณะเหมือนกันและมีขนาดที่เท่ากัน เกือบจะควบคุมได้โดยรูปร่างลักษณะให้เหมือนกันอย่าง ให้มีรูปร่างไม่เบี้ยว งานละเอียดเรียบร้อย เกี่ยวกับคุณภาพของสินค้าประเภทนี้ให้ดูอายุเสมอเมื่อมีการสั่งซื้อเป็นจำนวนมาก ก็คงแบ่งกันผลิตหลายครัวเรือน ผลที่ปรากฏสินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานที่ผลิตได้ไม่เหมือนกัน ตัวอย่าง เด็กบางใหญ่บาง ขนาดไม่เท่ากัน ความละเอียดเรียบร้อยก็แตกต่างกัน ทำให้ลูกค้าเห็นว่าสินค้ามีคุณภาพไม่ดีและที่สำคัญที่สุดคือคุณภาพของวัตถุดิบที่ใช้คงมีการป้องกันออกแมลง

4. การกำหนดเวลา ปริมาณส่งมอบ สินค้าหัตถกรรมเครื่องจักสานไม้ไผ่-หวาย เป็นสินค้าที่มีลิโอบิไซท์ ดังนั้นกว่าจะผลิตได้แต่ละชิ้นต้องใช้เวลานาน จึงเป็นข้อบกพร่องของสินค้าประเภทนี้จะต้องแก้ไขกรรมวิธีการผลิต เพราะการผลิตตั้งแต่เริ่มต้นหาไม้ไผ่มาเหลา จักให้เป็นเส้นแล้วเริ่มสานจนได้ผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานหนึ่งชิ้นใช้เวลานาน บางครั้งก็สานจนเกือบจะเสร็จแล้วแต่เริ่มแรกจนสำเร็จเป็นผลิตภัณฑ์ แต่บางครั้งก็มีการแบ่งงานกันทำจนละอย่างกว่าจะได้ผลิตภัณฑ์หนึ่งชิ้นก็ออกมาหลายคน จึงทำให้ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตได้มีลักษณะที่แตกต่างกัน ประกอบกับผู้ผลิตส่วนใหญ่ผลิตเป็นอาชีพรอง ดังนั้นจึงมีปริมาณการผลิตที่ไม่แน่นอน ผู้ส่งออกบางรายไม่เข้าใจปัญหานี้ ต้องประสบกับความล้มเหลว ทั้งนี้ก็เพราะว่าหากลูกค้าจำหน่ายผลิตภัณฑ์ได้ แต่ลูกค้าซื้อผลิตภัณฑ์ไม่ได้หรือหาซื้อได้แต่ไม่เพียงพอกับความต้องการสาเหตุเนื่องจากผู้ผลิตกองห่านา ทำไร ต้องช่วยงานเพื่อนบ้าน ลูกป่วย จึงไม่มีเวลาหรือกำลังรอไม้ไผ่-หวายอยู่ เหล่านี้เป็นต้น ทำให้ไม่สามารถส่งให้ลูกค้าได้ตามกำหนดระยะเวลาและปริมาณที่ลูกค้าต้องการ ผลสุดท้ายก็ต้องล้มเลิกไป ทำให้เป็นผลเสียหายต่อของทางการจำหน่ายผลิตภัณฑ์หัตถกรรมเครื่องจักสานในตลาดต่างประเทศ

ลักษณะเฉพาะของเครื่องจักสานในแต่ละภาค

จากสภาพภูมิศาสตร์ การประกอบอาชีพและขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ทำให้การผลิตเครื่องจักสานในแต่ละภาคมีลักษณะที่แตกต่างกัน เกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละภาคจะพิจารณาดังนี้

ลักษณะเฉพาะของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานภาคเหนือ

จากสภาพภูมิศาสตร์ของภาคเหนือที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้วัสดุที่ใช้ในการผลิตเครื่องจักสานหาได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้ไผ่มีหลายชนิดที่สามารถนำไผ่ผลิตเครื่องจักสานได้เป็นอย่างดี เครื่องจักสานทางภาคเหนือหรือดำนานั้น ถือได้ว่าเป็นหัตถกรรมที่ชาวพื้นเมืองได้สืบทอดต่อกันมาเป็นระยะเวลาช้านานแล้ว และวัฒนธรรมที่สำคัญที่มีผลต่อการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวกับการบริโภคชาวเหนียว เช่น อ้าหวด กองข้าว เป็นต้น

เครื่องจักสานภาคเหนือที่มีเอกลักษณ์อีกอย่างหนึ่งคือ เครื่องจักสานที่ทำเป็นภาชนะแล้วทาเคลือบด้วยรัก ใช้สำหรับเก็บของใช้ต่าง ๆ กองเก็บเมล็ดพืชพันธุ์ นิยมสานเป็นรูปร่างคล้ายกองข้าวควยลวดคล้ายโต๊ะเอียงจนไม่มีช่องว่างเลย ใช้สำหรับเก็บสิ่งของมีลักษณะคล้ายกับถังหรือโถ

ลักษณะเฉพาะของเครื่องจักสานในภาคเหนือที่มีลักษณะแตกต่างจากภาคอื่น ๆ มีดังนี้

1. ซ้า หรือตะกร้าของชาวลานนา เป็นภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่ รูปทรงกระตาะ มีหูสำหรับหิ้ว สานเป็นตาห่าง ๆ สำหรับใส่ผัก ผลไม้ เป็นต้น มีหลายขนาดถ้ามีขนาดใหญ่ใช้หาม เช่นเดียวกับกระบุง
2. กองข้าว เป็นภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่ มีหลายขนาด รูปทรงสี่เหลี่ยมหรือกลม มีฝาครอบและมีหูสำหรับหิ้ว อ่อนกั้นสองชั้น สำหรับเก็บข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วไว้ไถนาน ไม้และใบแห้งและไม้บุง มีความนิ่มนารับประทาน เก็บความร้อนได้ดี เช่นเดียวกับกระติบในปัจจุบัน ดังนั้นกองข้าวจึงเป็นภาชนะที่จำเป็นสำหรับทุกครัวเรือนสำหรับใส่ข้าวเหนียวไว้บริโภค จึงเป็นสัญลักษณ์ ที่แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมการบริโภคของชาวภาคเหนือ

3. บุงหรือเปี้ยค เป็นภาชนะสานค้ายไม้ไผ่ มีลักษณะที่แตกต่างกันตามความนิยมของท้องถิ่น ใช้หาค้ายคานสำหรับบรรจุเมล็ดข้าวและใช้เป็นภาชนะสำหรับตวง ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างจากกระบุงของภาคอื่น
4. น้ำตุง เป็นภาชนะที่สานค้ายไม้ไผ่ หาค้ายชั้นและนำมันยางใช้สำหรับคักนำจากบอน่า มีลักษณะคล้ายกรวยป้อม ๆ มีลักษณะแข็งแรง กงหน นำมาใช้ประโยชน์ได้คือแสดงให้เห็นว่าสมัยโบราณมนุษย์สามารถนำวัสดุที่มีในท้องถิ่นมาสร้างเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ให้เหมาะสมตามสภาพภูมิศาสตร์
5. เอิบ เป็นภาชนะสานค้ายไม้ไผ่และหวาย สำหรับใส่เสื้อผ้าและของใช้ต่าง ๆ รูปร่างคล้ายก่องสี่เหลี่ยมมีฝา
6. กุ่มหรือหมวกงอบ กุ่มมีลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่นทั้ง ๆ ที่สานค้ายใบลานหรือใบตาล และหมวกที่สานค้ายไม้ไผ่ รูปร่างแบบปีกเล็กเป็นหมวกสำหรับผู้ชาย
7. ซาหวด เป็นภาชนะสานค้ายไม้ไผ่ ใช้สำหรับใส่ข้าวเหนียวหลังจากแช่น้ำไว้จะนำมาใส่ซาหวด เกลือในน้ำแห้งแล้วนำไปนึ่ง
8. โตก เป็นภาชนะที่สานค้ายไม้ไผ่ หวาย ใช้สำหรับวางอาหารคล้ายกับโต๊ะอาหาร เวลาคานโซนั่งกับพื้น
9. คูหรือกรู เป็นภาชนะขนาดใหญ่สานค้ายไม้ไผ่ มีลักษณะคล้ายกระบุงหรือกระดิ่งขนาดใหญ่ ใช้สำหรับนวดข้าวหรือตีข้าวเปลือกให้หลุดจากรวงข้าว

ปัจจุบันการผลิตเครื่องจักสานทางภาคเหนือผลิตกันมากหลายจังหวัด เช่นจังหวัด เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน เชียงราย เป็นต้น มีทั้งที่ผลิตเป็นอาชีพหลัก และอาชีพรอง แมว่ารูปแบบของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานบางชนิดจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ตาม แต่ยังมีอีกหลายชนิดที่รักษาเอกลักษณ์ของตนไว้ จะเปลี่ยนแปลงไปก็เฉพาะเครื่องจักสานที่ผลิตขึ้นเพื่อการค้า ซึ่งจำเป็นต้องคัดเลือกรูปร่างประโยชน์ใช้สอยให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด

ลักษณะเฉพาะของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานภาคกลาง

จากลักษณะทางภูมิศาสตร์บริเวณภาคกลางที่อุดมสมบูรณ์ บริเวณราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีนและแม่กลองซึ่งเป็นที่โล่ง ประชาชนนิยมปลูกไม้ไผ่ไว้ตามบริเวณหมู่บ้าน ตามไร่

และปลายนาค บริเวณจังหวัดกาญจนบุรี เพชรบุรี ลงไปถึงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์มีภูเขา
 ตะนาวศรีเป็นแนวเขาที่มีป่าไม้อยู่เป็นจำนวนมาก จากลักษณะดังกล่าวภาคกลางจึงมีไม้ไผ่เป็น
 วัสดุสำคัญของการผลิตเครื่องจักสานไม้ไผ่ รองลงมาได้แก่เครื่องจักสานหวาย

เครื่องจักสานภาคกลางมีรูปแบบเฉพาะของคน ที่แตกต่างไปจากภาคอื่นหลายชนิด
 เช่น เครื่องจักสานที่ใช้จับคักสัตว์น้ำซึ่งมีลักษณะที่เหมาะสมตามลักษณะภูมิประเทศที่เป็นแม่น้ำ
 ลำคลอง นอกจากนี้ยังมีเครื่องใช้ในครัวเรือนที่มีลักษณะพิเศษที่เป็นลักษณะเฉพาะของเครื่อง
 จักสานภาคกลางที่มีความงดงามปราณีตอย่างยิ่ง คือ ตะกร้าหิ้วสานด้วยไม้ไผ่และหวาย
 เครื่องจักสานหวายที่ผลิตในภาคกลางมีไม่กี่ชนิด ส่วนมากเป็นกระเป่าถือ และตะกร้าหวาย
 ผลิตมากที่อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เครื่องจักสานภาคกลาง เป็นเครื่องจักสานที่มีรูปแบบและลักษณะที่แตกต่างไปจาก
 ภาคอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ความต้องการคนประโยชน์ใช้สอย และ
 ขนบประเพณีความเชื่อของท้องถิ่นเป็นองค์ประกอบสำคัญ ปัจจุบันเครื่องจักสานของภาคกลาง
 ยังเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในวิถีชีวิตประจำวันที่สำคัญของประชาชนอยู่แม้จะมีเครื่องจักสานบางชนิด
 ได้เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการ ประยุกต์เพื่อใช้ประโยชน์อย่างอื่นก็ตาม ผลิตภัณฑ์เครื่อง
 จักสานของภาคกลางที่มีลักษณะแตกต่างจากภาคอื่นในค่านิยมทรง ซึ่ง เป็นลักษณะประจำถิ่น

1. กระบุง เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ มีลักษณะทรงกลมสูง ก้นเป็นเหลี่ยม
 ขึ้นมาสูง ความแข็งแรง มีหูสำหรับร้อยเชือก สำหรับสอดคานแบบ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจาก
 ภาคเหนือ

2. ตะกร้า เป็นภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่และหวาย ลักษณะโปร่งมีขนาดที่แตก
 กางกัน ส่วนมากเป็นทรงกลม ทรงสี่เหลี่ยม มีหูสำหรับหิ้ว มีลักษณะแตกต่างจากชาวภาค
 เหนือและตะกร้าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3. กระชัง เป็นภาชนะจักสานไม้ไผ่ มีรูปทรงหลายแบบ สานเป็นตาห่าง ๆ
 สำหรับให้ปลาไหลโดยสะดวก แล้วลอยไว้ในน้ำเพื่อชังปลาไว้ไม่ให้ปลาคาย

4. ลอบ เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่และหวาย เป็นเครื่องมือสำหรับจับคักปลา
 ใช้คักปลาคามทางน้ำไหล ที่ใช้กันมากมี ๒ ชนิด คือ ลอบยื่นและลอบนอน มีลักษณะแตกต่าง
 จากภาคอื่น

- ลอยขึ้น ใช้คักปลาใหญ่ที่ว่ายทวนน้ำ ในระดับผิวน้ำตามแม่น้ำ
- ลอยนอน ใช้คักปลาขนาดเล็ก หรือ กุ้ง วางลอบตามน้ำเพื่อใช้

คัก ปลา กุ้ง ระดับผิวน้ำในน้ำ

5. งอบ เป็นเครื่องจักสานที่ใช้สวมศีรษะ สานด้วยไม้ไผ่ เป็นโครงอยู่ภายในหม้อด้วยใบลานหรือใบตาล ภายในมีรังงอบเป็นที่สวมศีรษะ รูปทรงมีลักษณะแตกต่างกันไปตามคตินิยมของท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากภาคอื่น คือตัวงอบจะยกสูงขึ้นไปเป็นสันเรียบ มีกระหม่อมงอบอยู่ด้านบน

6. กระท่อม เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ มีขนาดใหญ่สานทับแล้วใช้มูลโคหรือมูลกระบือยาดตามผิว เพื่อมิครูลึก ๆ ตามลายสาน โดยทั่วไปไว้สำหรับเก็บเมล็ดข้าวเปลือก สำหรับผู้ไม่มียุ้งฉางเก็บข้าว จะใช้กระท่อมเก็บข้าวเปลือกไว้ที่อุ้งบ้าน

7. จัน เป็นเครื่องจักสานด้วยไม้ไผ่ สำหรับจับคักปลาที่มีขนาดใหญ่ นอกจากนี้ยังใช้จับคักสัตว์ไคคาย โดยนำจันไว้ตามทางเดินของสัตว์ สัตว์จะเดินหลงเข้าไปติดอยู่ภายในจัน เช่นจับคักเสือดาวเล็ก ๆ ดังคำพังเพยว่า "เดินเป็นเสือดาวจัน"

เครื่องจักสานภาคกลางชนิดต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว เป็นเครื่องจักสานที่มีรูปแบบและลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากเครื่องจักสานของภาคอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณีและประโยชน์ใช้สอย

ลักษณะเฉพาะของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานภาคใต้

จากลักษณะสภาพภูมิศาสตร์ การประกอบอาชีพของประชาชนบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันตกจึงมีความจำเป็นในการใช้เครื่องจักสานน้อยกว่าชุมชนทางคานตะวันตก จะมีบ้างก็เป็นเครื่องจักสานที่ทำขึ้นตามแบบอย่างของเครื่องจักสานที่ชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนนำติดตัวเข้ามาใช้สอย ในที่สุดก็กลายเป็นต้นแบบของเครื่องจักสานที่ประชาชนในท้องถิ่นผลิตขึ้นใช้ในปัจจุบัน ซึ่งมีไม่มากนักส่วนใหญ่เป็นตระกร้าหัวสานด้วยไม้ไผ่ แต่ก็มีเครื่องจักสานเฉพาะถิ่นที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง ได้แก่ พวกเครื่องจักสานที่สานด้วยใบเตย ใบลำเจียก หรือปาล์มนั้นส่วนมากนิยมสานเป็นเสื่อ

ทางด้านชายฝั่งตะวันออกเป็นแหล่งเกษตรกรรมที่มีความสมบูรณ์กว่าทางคานตะวันตก จึงมีความจำเป็นในการใช้สอยเครื่องจักสานมากกว่า จากลักษณะสภาพทางภูมิศาสตร์ของบริเวณ

นี้เป็นแหล่งที่มีวัตถุคิปีในการผลิตเครื่องจักสานที่อุดมสมบูรณ์ เช่นไม้ไผ่ หวาย กระจุกหรือ ยานลิพา นี้เครื่องจักสานหลายประเภทที่มีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นที่แตกต่างจากเครื่องจักสาน ภาครอื่น ๆ ซึ่งเกิดจากความจำเป็นในการใช้สอยที่จะต้องสร้างเครื่องจักสานให้สอดคล้องกับ สภาพภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นและสัมพันธ์กับขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อถือของชาวใต้ ถือ ได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของเครื่องจักสานภาคใต้ในบริเวณชายฝั่งตะวันออก คือกระดังหรือที่ชาว ใต้เรียกว่า "คอง"

ลักษณะเฉพาะของเครื่องจักสานในภาคใต้ที่แตกต่างจากภาครอื่น ๆ มีดังนี้

1. กระดัง เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ เป็นเครื่องจักสานชนิดหนึ่งของภาคใต้ ที่มีลักษณะประจำถิ่นแม่จะมีหน้าที่ใช้สอยเหมือนกับภาครอื่น ๆ เป็นกระดังลายขอที่มีลวดลายสวยงาม มีมือประดับ กระดังของชาวภาคใต้มีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อที่ยึดถือสืบต่อกันมาแต่โบราณ โดยหันนำกระดังขึ้นไปบนยุงขาว เพราะจะทำให้ขวัญขาวหรือแม่โพสพหรือเทพธิดาแห่งข้าวไม่ พอใจแล้วหนีไป ไม่คุ้มครองเป็นเม็งขวัญทำให้การหว่านไม่ไคผลดีเท่าที่ควร ความเชื่ออีกอย่าง หนึ่งคือ กระดังเป็นของสำคัญต้องเก็บไว้ในที่สูง ไม่ให้คนเดินข้าม มักจะเก็บไว้บนฝ้ายาน บนเพดาน ชายคา เหนือเตาไฟในครัวให้วันไฟช่วยรักษาเนื้อไม้ไผ่ไม่ให้เกิดมอดหรือแมลง กระดังลายขอของภาคใต้ถือได้ว่าเป็นเครื่องจักสานที่มีเอกลักษณ์ของท้องถิ่นโดยเฉพาะ
2. กระเขอ เป็นเครื่องจักสานแบบกระบุงของภาคใต้ สานด้วยไม้ไผ่มีรูป ทรงหลายแบบ ลักษณะคล้ายกระบุงแต่ปากบานขยายออก
3. จิง เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ รูปร่างเป็นทรงกระบอกมีขอบที่ปาก มีหู สำหรับหิ้วหรือผูกเอว ลักษณะคล้ายกระบุงของภาคกลางแต่มีขนาดเล็กและมีความสูงกว่า
4. นาง เป็นเครื่องมือสำหรับจับสัตว์น้ำสานด้วยไม้ไผ่ หวาย หรือค้ลา รูปร่างคล้ายกระบะสี่เหลี่ยม ลักษณะการใช้เช่นเดียวกับตะแกรง ใช้ประโยชน์ได้หลายอย่าง เช่น ซอนกุ้ง ปู ปลาในบริเวณน้ำตื้น เป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำเฉพาะถิ่นที่แตกต่างจากภาครอื่น
5. ลี้หลา (ลี้ละ) เป็นเครื่องมือสำหรับคักปลา สานด้วยไม้ไผ่เป็นคาง ๑ รูปทรงคล้ายกลองสี่เหลี่ยม ใช้คักปลาตามแม่น้ำลำคลองที่มีน้ำไหล กล่าวกันว่าแต่เดิมเป็นของ มลายูแพร่หลายเข้าสู่ภาคใต้นานแล้ว จึงเป็นลักษณะประจำถิ่นของภาคใต้

6. เครื่องสีข้าว หรือภาษาปักษ์ใต้เรียกว่า ครกสี สานด้วยไม้ไผ่คล้าย กระบอกสองอันซ้อนกัน ทอนบนหมุนไค่ ภายในมีเฟืองไม้สำหรับบดข้าวเปลือกให้เป็นเลือกหลุด ออกเป็นข้าวสาร

7. เสื่อ สานด้วยใบลำเจียกหรือปาทัน เป็นภาชนะที่ใช้สำหรับปูข้าวสาร ที่จะใช้ปูในงานแต่งงาน ซึ่งเป็นความเชื่อขนบธรรมเนียมของท้องถิ่น

8. กระเป๋ายานลิเพา เป็นภาชนะที่สานด้วยยานลิเพา ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของภาคใต้ เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

ลักษณะเฉพาะของผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ลักษณะสภาพภูมิศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยดินทราย ดินทราย มีลักษณะเป็นดินทรายร่วน น้ำซึมผ่านไค่ง่าย แม้จะมีฝนตกมากก็ไม่สามารถเก็บน้ำ ไว้ให้ชุ่มชื้นแก่พื้นดินและพืชผล จึงกลายเป็นดินเค็มที่แห้งแล้ง ขาดน้ำในการเกษตรและการ อุปโภค จึงขาดแคลนวัสดุที่ใช้ในการจักสาน ดังนั้นเครื่องจักสานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเป็นผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานไม้ไผ่ตั้งแต่ภาชนะสำหรับใส่ข้าว และสิ่งของต่าง ๆ เช่น กระบุง ตะกร้า ตลอดจนเครื่องจักสานที่ใช้จับคักสัตว์น้ำ เช่น คุมदान คุมกบ เป็นต้น

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเอกลักษณ์และวัฒนธรรมที่แตกต่างจากภาคอื่น เช่น วัฒนธรรมการบริโภคข้าวเหนียว เช่นเดียวกับภาคเหนือ แต่เครื่องจักสานที่ใช้สำหรับบริโภคข้าวเหนียวแตกต่างจากภาคเหนือที่สำคัญคือ กระติบข้าว และกองข้าว

ปัจจุบันกระติบข้าวและกองข้าวยังคงรักษารูปทรงและลักษณะเฉพาะของถิ่นของตน เพราะผู้สานแต่ละถิ่นมีความถนัดและความเคยชินที่จะทำรูปแบบอย่างของตนมากกว่าที่จะทำเลียนแบบกระติบข้าวหรือกองข้าวของถิ่นอื่นซึ่งไม่คุ้นเคย จะเห็นได้ว่าเครื่องจักสานพื้นบ้านที่แท้จริงจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็เป็นไปอย่างช้า ๆ อาจจะเปลี่ยนแปลงคันสีสรร หรือนำวัสดุสมัยใหม่เช่นพลาสติกมาดัดขอบแทนหวาย เป็นต้น แต่ลักษณะรูปแบบและประโยชน์ใช้สอยยังคงเดิม

นอกจากกระติบและกองข้าวดังกล่าวแล้ว ยังมีเครื่องจักสานที่สานด้วยไม้ไผ่ที่มีลักษณะของท้องถิ่น คือ ตะกร้า ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า กะต่าหรือกะต๋า ซึ่งมีลักษณะรูปทรงลวดลายง่าย ๆ ไม่ปราณีต แต่เป็นเครื่องใช้ในครัวเรือนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ใช้กันแพร่หลาย นับได้ว่าเป็นตะกร้าประจำภาคเพราะจะพบเห็นอยู่ทั่วไป การผลิตตะกร้านี้แต่เดิมคงผลิตใช้

เฉพาะในครัวเรือน คอมาเมื่อมีความต้องการมากขึ้นก็ผลิตจำหน่าย บางท้องถิ่นผลิตตะกร้าชนิดนี้จำหน่ายเป็นอาชีพรองยามว่างจากการทำนา

ลักษณะของเครื่องจักสานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีลักษณะแตกต่างจากภาคอื่น ๆ

ดังนี้คือ

1. กระทา (ตะกร้า) เป็นภาชนะสานค้ำยไม้ไผ่ มีประโยชน์ในการใช้สอยเช่นเดียวกับตะกร้า กระบุงภาคกลางหรือข้าวหวกภาคเหนือ เป็นภาชนะที่ใช้กันอย่างแพร่หลาย ใช้หิ้วควมมือเหมือนตะกร้า หรือใช้หามควมคานเหมือนกระบุง ซึ่งมีรูปทรงที่แตกต่างจากตะกร้าของภาคอื่น
2. กองข้าว เป็นภาชนะจักสานค้ำยไม้ไผ่ สำหรับใส่ข้าวเหนียว มีขาหรือฐานสำหรับตั้งทำค้ำยไม้ โดยทั่วไปจะมีรูปทรงคล้ายคอกบัวซ้อนกันสองชั้น มีปากคล้ายปากที่ปิดครอบคานบน มีใช้กันมากในบริเวณที่เรียกกันว่าอีสานกลาง
3. กระต๊อบข้าว เป็นภาชนะจักสานไม้ไผ่สำหรับใส่ข้าวเหนียว มีรูปทรงโครงสร้างและลักษณะการสานที่แตกต่างไปจากกองข้าว กระต๊อบข้าวส่วนใหญ่จะมีรูปทรงกระบอกคล้ายกระป๋องมีปากครอบหับทั่วกระต๊อบ ลักษณะเด่นอยู่ที่ลวดลายที่ใช้สานรอบ ๆ ตัวกระต๊อบซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันตามคตินิยมของแต่ละท้องถิ่น
4. คุ่มลาน เป็นภาชนะจักสานไม้ไผ่ที่ใช้สำหรับดักปลา รูปร่างคล้ายกรงนกแต่มีขนาดเล็กกว่า สานค้ำยคอกไม้ไผ่ มีขาสำหรับให้ปลาเข้าไป ต่องใช้เหยื่อล่อข้างใน ใช้ดักปลาในหนองน้ำตื้น ๆ
5. คุ่มกบ เป็นภาชนะที่สานค้ำยไม้ไผ่สำหรับดักกบ ลักษณะคล้ายตะข้อง แต่สานโปร่ง ๆ คานข้างมีขาสำหรับกบเข้าไปติดภายใน ต่องใช้เหยื่อเช่น บูนเฝ้า ปลาเน่าไว้ข้างใน กบจะเข้าไปแล้วออกมาไม่ได้ คุ่มกบนี้มีเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือเท่านั้นไม่พบในภาคอื่น
6. เบิ่งหมาก เป็นภาชนะจักสานค้ำยไม้ไผ่ มีรูปร่างเหมือนพานแต่มีฐานเป็นทรงกระบอกสูง คานบนสานเป็นจวนหรือพาน ใช้สำหรับใส่หมาก พลุสำหรับถวายพระหรือบูชาพระ ซึ่งใช้ทั่วไปเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวข้องกับศาสนา

กรรมวิธีการต่าง ๆ ที่จะต้องคำนึงถึงในการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสาน

การผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานจะต้องคำนึงถึงกรรมวิธีการต่าง ๆ ดังนี้

1. การกำหนดหน้าที่ใช้สอย
2. การเลือกวัสดุในการผลิต
3. การกำหนดโครงสร้าง
4. การกำหนดรูปทรง
5. การเลือกลวดลาย
6. เทคนิคในการผลิต
7. ขั้นตอนในการผลิต
8. วิธีการเก็บรักษาไม้ไผ่ ไม่ให้เกิดมอดแมลงและเชื้อราขึ้น

1. การกำหนดหน้าที่ใช้สอย

การผลิตเครื่องจักสาน จะต้องกำหนดหน้าที่ใช้สอยเป็นพื้นฐานก่อนว่าเครื่องจักสานชนิดนั้นจะทำขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์อะไร เมื่อได้กำหนดหน้าที่ใช้สอยแล้ว ก็วัสดุที่เหมาะสม กำหนดขนาด รูปทรง ตลอดจนโครงสร้าง ลวดลายของเครื่องจักสาน

2. การเลือกวัสดุ

วัสดุเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการผลิตเครื่องจักสาน การที่เครื่องจักสานจะมีคุณสมบัติในการใช้สอยหรือมีคุณภาพดี ขึ้นอยู่กับการเลือกวัสดุเป็นสิ่งสำคัญ วัสดุที่นำมาใช้ผลิตเครื่องจักสานมีมากมายหลายชนิด เช่น ไม้ไผ่ หวาย ย่านลิเภา กก ใบลาน ใบเตย ฉักตบชวา บ่อเชือกกล้วย ฯลฯ เป็นต้น แต่ในการวิจัยครั้งนี้จะศึกษาเฉพาะไม้ไผ่และหวายเท่านั้น

2.1 ไม้ไผ่ เป็นวัสดุที่เหมาะสมสำหรับนำมาผลิตเครื่องจักสานที่เป็นภาชนะและเครื่องจักสานที่ต้องอยู่กลางแจ้ง ต้องการความคงทน เพราะลักษณะของไม้ไผ่คงทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ มีคุณสมบัติพิเศษที่นำมาดัดโค้งเป็นรูปต่าง ๆ ได้ และคืนสภาพเดิมได้ตลอดเวลา นอกจากนี้ยังรับแรงดึงและแรงกดได้ดี โดยไม่หักหรือแตก ลักษณะเช่นนี้จะช่วยให้ภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่สามารถคงรูปอยู่ได้ เช่น กระบุง ตะกร้า เข่ง เป็นต้น

จากคุณสมบัติพิเศษของไม้ไผ่ทำให้นิยมผลิตเครื่องจักสานไม้ไผ่อย่างกว้างขวาง แสดงให้เห็นถึงการเลือกวัสดุที่ชาวฉลาดของผู้ผลิตเครื่องจักสาน การเลือกวัสดุที่อยู่ในท้องถิ่น

นำมาผลิตเครื่องจักรสานนี้จะนำไปสู่การกำหนดรูปทรง โครงสร้างและสวกลายตามคตินิยมของท้องถิ่นชาย และยังมีเสริมสร้างให้เกิดเครื่องจักรสานที่มีคุณภาพดี

การคัดเลือกวัสดุเป็นสิ่งสำคัญในการผลิตเครื่องจักรสาน แม้ว่าวัสดุที่มีความเหนียวมีผิวสวยงามก็ตาม ก็ไม่ใช่หมายความว่าให้นำมาผลิตเครื่องจักรสานได้เสมอไป เช่นไม้ไผ่บางลำที่มีผิวสวยงาม ข้างในบดองเป็นสีน้ำตาลที่เกิดจากแมลงบางชนิดเจาะ จะไม่เอาไม้ไผ่นั้นไปผลิตเครื่องจักรสาน เพราะไม้ไผ่ที่มีลักษณะเช่นนี้จะเปราะ แดงง่าย ดังนั้นการเลือกไม้ไผ่มาผลิตเครื่องจักรสานควรจะต้องพิจารณาดังนี้

1. อายุการใช้งาน อายุไม้ไผ่ที่จะใช้งานนั้นย่อมแตกต่างกันไปตามชนิดของไม้ไผ่ และความมุ่งหมายที่จะใช้ ถึงแม้ว่าจะเป็นไม้ชนิดเดียวกันการเลือกไม้ไผ่ที่ใช้กันโดยทั่วไปนั้น นิยมเลือกไม้ไผ่ที่มีอายุหนึ่งปีหรือหนึ่งปีครึ่งเป็นอย่างน้อย ซึ่งเป็นไม้ไผ่ที่เหมาะสมสำหรับนำมาผลิตเครื่องจักรสานได้ เพราะถ้าหากไม้ไผ่แก่เกินไปจะทำให้ไม้ไผ่แข็งยากแก่การจักตอก วิธีการสังเกตที่ข้อปล้องของไม้ไผ่ ถ้าเป็นไม้ไผ่อ่อนกรามที่ข้อปล้องจะนูนสูงกว่าส่วนเป็นลำต้น ถ้าเป็นไม้ไผ่แก่กรามที่ข้อของไม้ไผ่จะค่อย ๆ เรียบเกือบเห็นลำต้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้ไผ่แก่จะมีความหดตัวน้อยกว่าไม้ไผ่อ่อน ควรที่จะนำเอาไม้ไผ่ที่มีขนาดเกือบเต็มจักตอก เพื่อส่วนข้อใช้ต่าง ๆ ตามความต้องการ

2. ฤดูกาลตัดไม้ไผ่ ฤดูกาลตัดไม้ไผ่ควรเป็นฤดูร้อนหรือฤดูหนาว ซึ่งเป็นฤดูที่ไม้ไผ่หยุดการเจริญเติบโต ส่วนฤดูฝนไม้ไผ่จะเจริญโตเร็ว ในระยะนี้จะมีแป้งและไซชาวอย่างหนาแน่น และมีรากอ่อนบำรุงเลี้ยงลำต้นมาก ดังนั้นไม้ไผ่ที่ตัดในฤดูนี้อาจเกิดอันตรายจากแมลงและเชื้อราขึ้น ส่วนฤดูหนาวไม้ไผ่ไม่เจริญเติบโตแต่อาจแข็งแรงยิ่งขึ้น ดังนั้นจึงควรพิจารณาตัดไม้ไผ่ที่เหมาะสมที่สุดคือฤดูที่ไม้ไผ่หยุดการเจริญเติบโต

2.2 หวาย เป็นพืชตระกูลปาล์มชนิดหนึ่ง เจริญเติบโตในแถบเมืองร้อน เช่น ประเทศไทย พิลิปปินส์ อินโดนีเซีย มาเลเซีย พม่า ฯลฯ หวายบางชนิดเจริญเติบโตในที่ชื้นและตามริมน้ำแม่น้ำ ริมบึง ลำธาร และป่าดงดิบ หวายเป็นพืชประเภทไม้เลื้อยจึงชอบเลื้อยพันกับต้นไม้ใหญ่เพื่อเห็นสว่าง หวายต้องการน้ำเป็นจำนวนมากสำหรับการเจริญงอกงาม ลำต้นของหวายธรรมชาติมีรูปร่างกลมยาวขึ้นเป็นโคนถึงปลายยอด เมื่อต้นยังอ่อนผิวของลำต้นจะเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองอ่อน เมื่อต้นแก่จะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล มีใบเป็นหนามหุ้มอยู่รอบ ๆ เมื่อต้นแก่เต็มที่ใบที่หุ้มอยู่ก็จะหลุดไป ความยาวและขนาดโตของปล้องแตกต่างกัน

หวายที่ตัดมาจำหน่ายมีอายุ 3 - 4 ปี โดยดูจากความยาวของต้นเฉลี่ยประมาณ 15-20 เมตร หวายที่ตัดออกมาใหม่ ๆ เปลือกจะมีหนามหนามติดอยู่ การลอกเปลือกทำได้โดยเอาหวายสอดเข้าไปในช่องใบที่เตรียมสำหรับดอกเปลือกซึ่งมีขนาดเท่ากับคนหวาย เปลือกนอกก็จะแตกหลุดแล้วแต่อาจจะหลุดไม่หมดคั้งนั้นจึงต้องไปมีคดอกเปลือกอีกครั้งหนึ่ง จึงนำมาจำหน่ายเพื่อนำมาใช้ผลิตหัตถกรรมประเภทต่าง ๆ หรือจำหน่ายเป็นวัตถุดิบส่งไปจำหน่ายต่างประเทศ

หวายชนิดสำคัญที่ส่วนมากใช้ผลิตเป็นเฟอร์นิเจอร์แบบต่าง ๆ สำหรับหวายที่มีลำต้นเล็ก ใช้จักเป็นตอกผลิตเป็นเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น ตะกร้า กระเป๋า ถาดผลไม้ เครื่องตกแต่งภายในบ้าน ปัจจุบันตะกร้าหวายเป็นสินค้าที่นิยมกันมาก เนื่องจากมีลักษณะเบาแข็งแรง

3. โครงสร้าง

โครงสร้างเครื่องจักสานมีความสัมพันธ์กับรูปทรงและลวดลายซึ่งจะนำไปสู่ประโยชน์ใช้สอยที่สมบูรณ์ โครงสร้างของเครื่องจักสานเป็นประเภทโครงสร้างเปลือกบาง มีผนังเป็นรูปโค้ง ความโค้งจะเป็นตัวรับน้ำหนักให้เกิดรูปทรงซึ่งสามารถรับน้ำหนักได้ดีกว่าแผ่นเรียบ

4. รูปทรง

การสร้างรูปทรง-เครื่องจักสานในภาคต่าง ๆ ของไทยมีลักษณะที่แตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นเพราะตัวกำหนดรูปทรงของเครื่องจักสานซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบของการสร้างรูปทรงของเครื่องจักสานในถิ่นต่าง ๆ สิ่งที่เป็นตัวกำหนดเครื่องจักสานที่สำคัญคือ ดินนิยมเฉพาะถิ่นซึ่งจะเห็นได้จากเครื่องจักสานหลายชนิดในท้องถิ่นต่าง ๆ แม้จะมีประโยชน์ใช้สอยอย่างเดียวกัน รูปทรงจะแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อม ชนบทธรรมเนียมประเพณี และศาสนาของแต่ละท้องถิ่น เช่น ลอมหรือไซที่ใช้กับลา มีความสูงค่า ความถี่ห่างที่แตกต่างกัน ลักษณะของรูปทรงที่แตกต่างกันทำให้เกิดรูปทรงที่มีคุณค่าทางความงามและศิลปะ เป็นลักษณะเฉพาะถิ่น

5. ลวดลาย

ลวดลายในการสานเครื่องจักสาน เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างโครงสร้างให้เกิดการทอที่ซ้ำ ๆ กัน โดยลักษณะการซ้ำกันเพื่อให้เกิดการยึกระหว่างกันจนเกิดเป็นแผ่น การสานลวดลายต่าง ๆ แต่ละลายเป็นระเบียบและมีการสานสัมพันธ์ต่อกันมากแต่โบราณด้วยการเลาะลวดลาย

ดังนั้นผู้เรียนจะคงใจฝึกฝนและปฏิบัติด้วยตนเองจำได้ โดยลักษณะ เช่นนี้ทำให้แบบหลากหลายของเครื่องจักสานในแต่ละท้องถิ่นมีลักษณะที่แตกต่างกันไป และมีการเรียกชื่อสายต่างกัน แม้จะเป็นลายชนิดเดียวกันก็ตาม

6. เทคนิคการผลิตเครื่องจักสานไม้ไผ่-หวาย¹

6.1 การเลือกไม้ไผ่

(1) พิจารณาเลือกไม้ไผ่ที่มีลำต้นตรง และเลือกไม้ไผ่ที่มีอายุต่ำกว่า 1 ปีครึ่งหรือ 2 ปี แต่ไม่ควรเกิน 4 ปี

(2) ไม่ควรเลือกไม้ไผ่ที่มีรอยแตก ที่มีรอยเสียหายที่ขอกอเพราะมีมอดหรือไม้ไผ่ที่มีสีต่างกัน ไม้ไผ่ที่ถูกแดดแห้งมานานหรือถูกเผาไฟ ไม้ไผ่ที่ยังไม่แห้ง ไม้ไผ่ที่เป็นเชื้อรา หรือไม้ไผ่ที่ไซแล้ว

6.2 การทำไม้ไผ่ให้แห้งสนิท

(1) การย่างไม้ไผ่ด้วยความร้อน โดยการย่างทั้งลำเป็นจำนวนมากในเตาอบใช้ไฟจากถ่าน หุงแห้ง ความร้อนประมาณ 120-130 องศาเซลเซียสใช้เวลาประมาณ 20 นาที หรือย่างที่ละท่อน ลนไม้ไผ่บนถ่านไฟหุงแห้ง แล้วมาถูด้วยผ้าแห้ง

(2) ตากแดด คัดไม้ไผ่เป็นท่อนคั้งตากแดดไว้หมุนส่วนที่ไม่ถูกแดด ให้ได้รับความร้อนทั่วทั้งลำ หรือคัมก้าน้ำเกลือคณาน ๆ แล้วนำไปผึ่งแดดให้แห้ง หรือแช่น้ำนานๆ แล้วนำไปตากแดด

6.3 วิธีทำไม้ไผ่ให้ขาว

(1) รมด้วยควันกำมะถันประมาณ 24 ชั่วโมง ในถังครอบที่มีฝาปิด แล้วนำมาถูด้วยผ้าแห้ง ตากแดด

(2) แช่ในน้ำขาวขาว 2-4 วัน แล้วนำมาถูด้วยฟางและทรายละเอียด ตากแดดให้แห้ง

6.4 การชักเงาที่ผิวไม้ไผ่ด้วยกรก

ก่อนที่จะทำผิวไม้ไผ่ด้วยกรก จะต้องชุบผิวไม้ไผ่ให้เรียบร้อยเพราะทำให้กรกติดได้ง่ายไม่ค้าง และควรต้มไม้ไผ่ก่อนเพื่อละลายน้ำมันในเนื้อไม้ไผ่ออก ชักด้วยกระดาษทรายเบา ๆ หากด้วยกรกไปควรทำให้หนาเกินไป แล้วนำไปลงไฟ

¹ กองส่งเสริมหัตถกรรมไทย "ไม้" เอกสารเผยแพร่ของกองส่งเสริมหัตถกรรมไทย กรุงเทพมหานคร : 2523 หน้า 4

6.5 การชักเงาที่ผิวไม้

โดยการชักเงาไม้ด้วยเคลือบสมทราาย จะทำให้ผิวของไม้ดูสวยงาม หรือชักเงาที่ทราายซึ่งเหมาะสำหรับชักไม้ไม้ที่มีจุดบกพร่องและไม้ไม้ที่มีความงาม เพื่อให้ไม้ดูมีความเงางาม

6.6 การตกแต่งผิวธรรมชาติ

โดยการทาคายผ่านชักเงา เช่น บล็กเกอร์ กอนทาต้องชักคายกระดาษทรายชนิดละเอียด หรือทาคายสีต่าง ๆ เช่น สีน้ำมัน สีอะครีลิก สีปูน สีโปสเตอร์ รัก เป็นต้น

6.7 เทคนิคในการผลิตทราาย

การชุบผ้าให้ทราาย เป็ยกก่อนจะทำให้ทราายอ่อนนุ่มสะดวกแก่การจักสาน และควรมีฐานไม้ประกบการสานไว้ริมตะกร้าสานจากซ้ายมือไปขวามือ ส่วนก่อนแล้วจึงสานตามรูปวัตถุ ไม่ควรให้ทราายยาวเกินไป เมื่อสานเสร็จเสร็จแล้วให้ทักส่วนที่ไม่ต้องการทิ้ง เมื่อผลิตเรียบร้อยแล้ว ถ้ามีเศษทราายตกอยู่ตามเส้นทราายควรนำไปลบให้ หากจะให้เส้นทราายเป็นเงา ก็ใช้กระดาษทรายละเอียดขัด

7. ขั้นตอนในการผลิตเครื่องจักสาน

การผลิตเครื่องจักสานจะแบ่งชักไม้ไปใช้ประมาณยาวตามต้องการ แล้วนำไม้ไป ออกเป็นไม้ที่ทักองมาจากปลายไม้โคน แล้วจึงนำไม้ไปมาจักและเวลา การจักทราายแนวไม้ไปเรียก ว่าทักเป็น การจักโดยมีไม้ไปไม้ไปเป็นส่วนสั้นออก เรียกว่าทักกระเบื้อง

เมื่อจักและ เวลาแล้วก็ถึงวิธีการสานซึ่งเป็นการ เริ่มต้นการผลิตเครื่องจักสาน ลักษณะ การสานในลูกเริ่มแรกเป็นการสานไปคานแนวราบโดยใช้วัสดุชนิดกันไปมาอย่างง่าย ๆ เรียกว่า ลาดชัก ซึ่งจะช่วยให้วัสดุคงรูปต่อไป เมื่อสังคบบเจริญ ขึ้นจึงใช้ขั้นตอนการสานเพื่อให้ออดคล้องกับ ประโยชน์ใช้สอยมีลักษณะสวยงามน่าใช้ยิ่งขึ้น เมื่อสานเสร็จก็เป็นการเก็บริม การเก็บริมหรือ การถักจะช่วยให้การผลิตเครื่องจักสานสมบูรณ์ การถักจะใช้วัสดุที่เป็นเส้นอ่อนและมีความยาวพอสมควรใช้ถัก ยึดโครงสร้างภายนอกให้ติดกับผนังของเครื่องจักสาน เน้นการถักขอบ การถักทราายระจักสานไม้ไป เป็นต้น

8. วิธีการเก็บรักษาไม้ไผ่ไม่ให้เกิดมอดแมลงและเชื้อรา¹

ปัญหาเกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายเครื่องจักสานที่สำคัญ คือการเกิดมอดแมลงในเนื้อไม้ ทำให้เกิดการสูญเสียผลผลิตที่ไว้นาน นอกจากนี้ยังมีปัญหาเกี่ยวกับเชื้อรา โดยเฉพาอย่างยิ่งในฤดูฝน ความเสียหายที่เกิดจากเชื้อรา มีปัญหาเป็นอุปสรรคต่อการจำหน่ายผลิตภัณฑ์เครื่องจักสาน ทั้งตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ ดังนั้นจึงต้องเลือกใช้วิธีที่เหมาะสมและประหยัดในการป้องกันมอดและเชื้อราที่เกี่ยวกับผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานมีสภาพที่คงทนต่อไป

ก่อนที่จะนำไม้ไปชุบน้ำยาป้องกันมอดแมลงและเชื้อรา จะต้องสกัดน้ำมันจากไม้ก่อน เพื่อให้การชุบน้ำยาได้ผลดี นอกจากนี้ยังได้ประโยชน์คือทำให้ไม้แข็งแรงและมีผิวนอกสวยงาม และยังเป็นการรักษาเนื้อไม้ เพราะทำให้ไม้ไม่มีความแห้งมากขึ้น หรือทำให้สารประกอบในเนื้อไม้ที่จะเกิดการเน่ากลายเป็นกลาง

การสกัดน้ำมันออกจากไม้มีอยู่ 2 วิธี คือให้ความร้อนด้วยไฟและด้วยวิธีการต้มอีกวิธีหนึ่ง ทั้งสองวิธีเรียกว่าการสุกด้วยไฟและคายความร้อนหรือเรียกว่าวิธีเปียกกับวิธีแห้ง (Wet - Process and dry Process) วิธีการให้ความร้อนด้วยไฟทำให้ไม้แข็งแรง ส่วนการให้ความร้อนโดยการต้ม ทำให้ไม้เอนนุ่มลง ดังนั้นจึงควรเลือกวิธีที่เหมาะสมกับผลิตภัณฑ์แต่ละชนิด

วิธีป้องกันมอดแมลง

การป้องกันมอดแมลงมีหลายวิธี เช่น ใช้น้ำยาเคมี แร่ธาตุ รมด้วยกำมะถัน แต่วิธีที่นิยมมากที่สุดคือวิธีการใช้น้ำยาเคมี โดยใช้วิธีที่ต่างกันดังนี้ คือ

1. วิธีการทาหรือพ่นน้ำยาเคมีวิธีนี้ น้ำยาเคมีจะซึมเข้าไปในเนื้อไม้ไผ่บางส่วน จะซึมได้มากหรือน้อยขึ้นกับชนิดของไม้ไผ่โดยการใช้น้ำยาเคมีแบบพ่นหรือพ่นไม้ไผ่ ถ้าเป็นผลิตภัณฑ์จักสานไม้ไผ่บรรจุไว้ในหีบ ปิดฝา ผนังให้แน่นโดยใส่เนพทาลีนไว้ด้วย
2. การชุบไม้ไผ่ในน้ำยาเคมี วิธีนี้คือนำไม้ไผ่จุ่มหรือชุบน้ำยาเคมี การอาบน้ำยาไม้ไผ่ด้วยวิธีนี้เหมาะสำหรับไม้ไผ่ใช้งานชั่วคราวหรือไม้ไผ่ที่ใช้งานในครัว หรือผลิตภัณฑ์ที่คงทน หรือน้ำมันชักเงาที่มีอีกวิธีหนึ่งซึ่งมีหลายวิธี

¹ กองส่งเสริมหัตถกรรมไทย "ไม้ไผ่" เอกสารเผยแพร่ กรุงเทพมหานคร หน้า 4

3. การแรงแม่ไว้ในน้ำยาเคมี วิธีนี้ใช้ได้ทั้งไม้แฉงและไม้ไผ่สด สำหรับไม้ไผ่สดต้องใช้เวลานานกว่าไม้แฉงโดยนำไม้แฉงลงในน้ำยาฟลูออริกซิก 2-2.5% เป็นเวลาประมาณ 10 นาที แล้วนำไม้ไผ่มาตากให้แห้ง

4. การต้มไม้ไผ่ในน้ำยาเคมี วิธีการนี้เป็นการนำไม้ไผ่มาต้มในน้ำยาเคมี

วิธีป้องกันเชื้อราคิน

การป้องกันเชื้อราคินที่มาจากผลผลิตกัณฑ์เครื่องจักสานไม้ไผ่มี 3 วิธี วิธีการเคลือบไม้ไผ่เพื่อป้องกันความชื้น วิธีตากแห้ง และวิธีการใช้สารเคมี ซึ่งมีวิธีการที่แตกต่างกันดังนี้

1. วิธีเคลือบไม้ไผ่เพื่อป้องกันความชื้น ไม้ไผ่ส่วนมากจะเป็นตัวดูดความชื้นในอากาศที่สูง ผิวภายนอกมีเยื่อหนาแข็งแรงแรงจึงเกิดความเสียหายจากแรงแรงและเชื้อราคินน้อยมาก แต่ผิวภายในซึ่งหยาบและอ่อนนุ่มจะเสียหายก่อนส่วนอื่น ๆ ดังนั้นต้องฉาบน้ำยาให้ทั่วผิวด้านในและตามร่องของไม้ไผ่ น้ำยาที่ใช้เคลือบ ใค้แก น้ำมันยาง แผลกแลคขาว แผลกเกอร์ราลา

2. วิธีตากแห้ง เชื้อราคินเจริญเติบโตในภาวะอากาศที่มีอุณหภูมิ 28-29° และมีความชื้นสูง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องรักษาสถานที่เก็บไม้ไผ่และผลผลิตกัณฑ์จักสานไม้ไผ่ให้มีอากาศแห้งเสมอ นอกจากนี้ต้องบรรจุสารเคมีที่ดูดความชื้น เช่นปูนดิบ ใส่ลงวางไว้ในสถานที่เก็บไม้ไผ่และเครื่องจักสาน วิธีการตากแห้งมี 2 วิธีคือ การตากแห้งตามธรรมชาติกับการตากแห้งด้วยเครื่องจักร

3. วิธีการใช้สารเคมี เพื่อฆ่าเชื้อจุลินทรีย์ ไม่ให้เกิดเชื้อราคิน

การพัฒนาการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสาน

การผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานเป็นงานที่มีความสร้างสรรค์ที่พัฒนาการ เช่นเดียวกับงานหัตถกรรมอื่น ๆ แต่การพัฒนาเครื่องจักสานเป็นไปอย่างช้า ๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากมีความจำกัดในด้านต่าง ๆ หลายประการ ทั้งจากความจำกัดในหน้าที่ใช้สอย เครื่องจักสานหลายชนิดที่มีประโยชน์ในการใช้สอยเฉพาะอย่าง ทำให้เครื่องจักสานไม่พัฒนาไปเท่าที่ควร แม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงนำไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นบ้างก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า

การพัฒนาเครื่องจักสานในปัจจุบัน คือการพัฒนารูปทรงให้เหมาะสมกับประโยชน์ใช้สอยและสภาพแวดล้อมที่นิยมของท้องถิ่น ด้านความงามของผลิตภัณฑ์ เครื่องจักสานปัจจุบันค่อยๆ

กว่าในอดีต ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระยะเวลา เพราะสภาพสังคมในอดีตเอื้ออำนวยให้ผลิตผลมีเวลาผลิต เครื่องจักรสานด้วยความปราณีต สภาพเช่นนี้ไม่สามารถกระทำได้ในสังคมปัจจุบัน การผลิต เครื่องจักรสานขึ้นใช้ในครัวเรือนมีน้อยแต่มีการผลิตเพื่อจำหน่ายมากขึ้น ดังนั้นความปราณีตบรรจงจึง ขอมลลดลง

อย่างไรก็ตามผลิตภัณฑ์เครื่องจักรสานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน แม้จะขาดความปราณีตไปบ้าง แต่ก็ได้มีผู้คิดสร้างรูปทรงและลวดลายใหม่ ๆ ที่พัฒนาขึ้นมาจากรูปทรงลวดลายสมัยก่อน ความเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ได้เป็นไปตามสภาพของสังคมโดยตรง แต่ได้รับการกระตุ้นจากสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาส่งเสริมจากภายนอก ซึ่งทำให้เกิดผลกระทบต่อผลิตภัณฑ์เครื่องจักรสานอย่างมาก มีทั้ง ผลดีและผลเสีย

ผลดีของการพัฒนาเครื่องจักรสาน ถือเป็นประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจของชาวชนบทที่ผลิต เครื่องจักรสานจำหน่าย เพราะทำให้รายได้เพิ่มขึ้น มีงานทำเป็นอาชีพหลักหรืออาชีพรอง

ผลเสียที่เกิดจากการพัฒนาเครื่องจักรสาน มีผลกระทบต่อการใช้วัสดุและคุณภาพของเครื่อง จักสาน เพราะการพัฒนาการผลิตเครื่องจักรสานทำให้เกิดการนำวัสดุสมัยใหม่มาใช้ เช่น พลาสติก ใย ไนลอน เข้ามารวมกับเครื่องจักรสานที่ใช้วัสดุพื้นบ้าน เช่น ไม้ไผ่ หวาย ซึ่งอาจช่วยให้ เกิดความสะดวกรวดเร็วในการผลิต แต่ความไม่เหมาะสมของวัสดุจะทำให้เครื่องจักรสานขาด คุณ ค่าทางความงาม เมื่อคุณภาพของเครื่องจักรสานลดต่ำลงมีผลทำให้ราคาถูกลงไปด้วย ในที่สุดเป็น สิ้นค้าไปมีราคาซึ่งจะส่งผลกระทบต่อรายได้ของผู้ผลิต ทำให้เกิดการผลิตรายไม่ระมัดระวัง ซึ่ง เป็นการใช่วัสดุอย่างฟุ่มเฟือยไม่คุ้มค่า จะทำให้เกิดการขาดแคลนวัสดุ ดังปรากฏอยู่ในบางท้องถิ่น

ดังนั้นปัญหาการพัฒนาที่ไม่มีการวางแผนอย่างแน่นอนในระยะยาว จะก่อให้เกิดการขาด แคลนวัสดุที่ผลิตเครื่องจักรสานในที่สุด จะต้องศึกษาปัญหาให้ละเอียดต่อไปจากการเปลี่ยนแปลง เป้าหมายการผลิตเครื่องจักรสานมีผลทำให้เกิดการพัฒนาความต่าง ๆ ดังนี้คือ

1. การพัฒนาหน้าที่วัสดุ เครื่องจักรสานได้รับการพัฒนาประยุกต์หน้าที่ใช้สอยจาก ลักษณะพื้นบ้านให้เข้ากับสภาพของสังคมปัจจุบัน เช่น ทำกระทงข้าวเหนียวให้มีขนาดเล็กลงสำหรับใส่กระดาษเช็ดมือ นำกระบุงมาดัดแปลงสำหรับใส่ตะกั่วกระดาษ ใส่กระดาษต้นไม้ นำกระบุง มาทำฟิล์มโกลดสำหรับใส่หน้าแทนโองปุ่นซีเมนต์ นำกระถางมาดัดแปลงให้มีขนาดเล็กสำหรับเป็นเครื่อง ประดับฝาผนัง ฝาซีเมนต์แปลงให้เป็นโคมไฟ ฯลฯ เป็นต้น

2. การพัฒนารูปทรง รูปทรงของเครื่องจักสานได้เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของตลาดในลักษณะใหม่ โดยคัดแปลงให้รูปแบบแปลกไปจากเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เช่นการแปรรูปไม้ไผ่สานโดยพัฒนาเป็นไม้ไผ่อัด ซึ่งมีความแข็งแรงคงทนเหมาะสำหรับใช้ประกอบหรือตกแต่งเคหสถานและเครื่องใช้ต่าง ๆ

การพัฒนาหน้าที่ใช้สอยของกระบุงเป็นภาชนะเก็บน้ำ

ปัจจุบันได้มีการพัฒนาการผลิตหัตถกรรมเครื่องจักสานที่เป็นภาชนะใช้สอยโดยคำนึงถึงความสะดวก ความคงทน และสำคัญที่สุดคือการนำวัสดุในท้องถิ่นที่หาได้ง่ายมาประดิษฐ์เป็นผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปที่มีราคาถูก ภาชนะเก็บน้ำสานด้วยไม้ไผ่ทอปลิ้นโคทเป็นผลิตภัณฑ์ชนิดหนึ่งที่ได้พัฒนาจากภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่เป็นกระบุงทรงสูง มีส่วนก้นเป็นทรงสี่เหลี่ยมหรือกลม รูปทรงจากฐานถึงปากเป็นรูปทรงกระบอก ซึ่งสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้มากและคุ้มค่า เพราะมีความคงทน น้ำหนักเบา ไม่แตกง่าย สะดวกในการใช้และการเคลื่อนย้าย

ปลิ้นโคทเป็นผลิตภัณฑ์จากปีโคเลียมที่ผลิตขึ้นได้ในประเทศจากสารสังเคราะห์ที่ประกอบด้วยยางมะตอยเป็นตัวหลักกับสารอื่น ๆ อีกหลายชนิด เมื่อรวมกันแล้วจะกลายเป็นของเหลวสีดำเหมือนยางมะตอย แต่คงทนใช้หาได้ง่ายโดยไม่ต้องใช้ความร้อน เมื่อแห้งสนิทแล้วจะเกาะติดกันแน่น ไม่ละลายน้ำ ไม่ละลายเมื่อถูกความร้อน ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส ไม่เป็นพิษต่อการสัมผัสและการบริโภค มีคุณสมบัติป้องกันน้ำรั่วหรือซึมผ่านได้ดีที่สุด คงทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ ไม่มีการหุ้กร่อนและยังมีราคาถูกอีกด้วย

การพัฒนารูปทรงโดยแปรรูปให้เป็นไม้ไผ่อัด

การพัฒนาเปลี่ยนแปลงรูปทรงโดยการใช้น้ำไผ่สานเป็นแผ่น สีสล้าแพนแล้วนำมาจักเรียงให้ได้ขนาดตามความหนาที่ต้องการ อีกด้วยกาวที่ผสมน้ำยากันมอดและแมลงแล้วด้วยความร้อนและแรงกดแล้วนำตัดเป็นขนาดต่าง ๆ กัน ลักษณะของผลิตภัณฑ์มีคุณสมบัติเหนียวแน่นคงทนและรับแรงคั้นได้ดี ถูน้ำไม่ลอก ไม่บวม สามารถคงทนอยู่ได้ในอุณหภูมิที่ร้อนและเย็นโดยคงสภาพเดิม มีอายุการใช้งานได้นาน มีความสวยงามเป็นเงาสระทอนแสงและเก็บเสียง

นำไปใช้ประโยชน์ต่าง ๆ ได้มากมายสำหรับตกแต่งภายในเคหสถานการก่อสร้าง เช่น ฝ้าเพดาน ไม้ฉาก ไม้บานประตูหน้าต่าง โต๊ะ เก้าอี้ เติียง ตู้ เฟอร์นิเจอร์ และภาชนะใช้สอยอื่น ๆ ในบ้านเช่น จานอัด ที่รองแก้ว ถาดอัด เป็นต้น

จากลักษณะของการพัฒนารูปแบบและประโยชน์ใช้สอยของเครื่องจักรสานดั้งเดิมกล่าวมาแล้ว ได้เป็นการพัฒนาเพื่อสนองกับความต้องการของสังคมในปัจจุบัน ทั้งนี้โดยได้รับการพัฒนาและ ออกแบบให้คำแนะนำในด้านเทคนิควิธีการต่าง ๆ จากกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นหน่วยงาน ที่ได้มีการค้นคว้าทดลองทางด้านการรูปแบบ เทคโนโลยีจะให้คำแนะนำประกอบกันได้แก่ผู้สนใจทั่วไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย